

САМООСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛЯ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті представлено проблему організації самоосвітньої роботи вчителя, його професійного й особистісного самовдосконалення у контексті загальноісторичного розвитку національної системи освіти. Зроблено історико-педагогічний аналіз етапів розвитку ідеї професійного самовдосконалення вчителя у вітчизняній науці і практиці. Визначено хронологічні межі становлення системи підготовки вчителя для національної школи. Розглянуто питання, які пов'язані із самоосвітою і самовихованням учителя, які хвилювали мислителів, учених минулого.

Постановка проблеми. Сучасний науковий інтерес до проблеми самоосвіти вчителя зумовлює потребу аналізу позитивного досвіду діяльності вітчизняної системи педагогічної підготовки та організації самоосвіти вчителів на різних рівнях і в різні історичні періоди функціонування. Розвиток змісту, методів і технологій професійного самовдосконалення вчителя відбувався в контексті виникнення й обґрунтування ідеї неперервної освіти і самовдосконалення особистості впродовж життя, з якою пов'язувалося вирішення цілого комплексу проблем соціального, функціонального, правового й організаційного стану діючої системи освіти загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мислителі різних епох підкреслювали значення самоосвіти як для розвитку окремої людини, так і суспільства взагалі. Передова педагогічна думка у XVI – XIX століттях приділяла певну увагу самоосвіті, але побіжно, не відокремлюючи її як самостійну форму придбання знань. У працях Дж. Беллєра, Я. Коменського, І. Песталоцци, Ж.-Ж. Руссо, В. Трощендорфа та інших звертається увага на значимість самоосвітньої діяльності у житті людини і суспільства.

Наприкінці XIX століття відомий російський бібліограф Н. Рубакін здійснив перші спроби концептуального бачення самоосвіти особистості. Його методика самоосвіти базувалася на індивідуалізації читання і розумілася як систематичне, самостійне навчання особистості.

Метою статті є аналіз проблеми організації самоосвітньої роботи вчителя, його професійного й особистісного самовдосконалення у контексті загальноісторичного розвитку національної системи освіти.

Виклад основного матеріалу. З розвитком педагогічної думки самоосвітню діяльність учителя почали розглядати як комплексне вдосконалення не лише власного фахового, а й культурного та соціального аспектів розвитку особистості. Видатного освітянина М. Корфа хвилювала проблема ролі вчителя в школі, суспільстві. У своїх публікаціях він зазначав важливість систематичного підвищення кваліфікації педагогів. М. Корф наполягав на проведенні курсів для вчителів, на яких викладались предмети з різних галузей знань. Метою проведення цих занять було вдосконалення фахового та загальноосвітнього рівня вчителя. Також він радив проводити семінари, обговорювати доповіді колег, відвідувати та аналізувати уроки.

В історичному аспекті формування змісту і методів підготовки й самоосвіти вчителя XX століття можна поділити на такі етапи:

1906-1917 рр. – період пошуків змісту, організаційних форм, методів підвищення кваліфікації і самоосвіти педагогічних кадрів;

1917-1920 рр. – період формування окремих елементів системи неперервної освіти на засадах перепідготовки і підвищення кваліфікації для забезпечення нової української школи педагогічними кадрами;

1920-1930 рр. – етап, що характеризується переходом від епізодичних курсів, які проводились місцевими органами освіти, до масового підвищення кваліфікації і якості самоосвітньої роботи вчителів;

1931-1985 рр. – період створення тотальної комуністичної системи підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації вчителів;

1985-1993 рр. – етап становлення оновленої системи підготовки і вдосконалення педагогічних кадрів, заснованої на концепції неперервності освіти особистості педагога впродовж життя;

1993 р. – наш час – етап забезпечення професійного самовдосконалення вчителя в умовах відродження і розбудови національної освіти України.

Наведена періодизація загалом відповідає періодам розвитку системи вітчизняної педагогічної самоосвіти, визначеним С. Крисюком та О. Сухомлинською [1; 2].

У перший означений період (1906-1917 рр.) питання самоосвіти і саморозвитку вчителя розглядалися в контексті становлення національної української школи, зародження системи освіти та інноваційно-педагогічної науки. Джерельною основою національної освітньої парадигми стали традиції української етнопедагогіки та реформаторські ідеї зарубіжної школи.

За ініціативою окремих педагогів проводились літні педагогічні курси для ознайомлення вчителів із кращими способами навчання, оновлення і поповнення знань. Це важливий період становлення

національної школи і системи освіти, вироблення кваліфікаційних і особистісних вимог до вчителя української школи.

Саме в цей період проблемами освіти та самоосвіти вчителя займалися такі відомі педагоги, як Х. Алчевська, Я. Чепіга, С. Русова, С. Шацький, Б. Грінченко. Вони були переконані, що педагогічні працівники – рушійна сила створення нової системи освіти [3; 4].

Х. Алчевська створила бібліотеку для викладачів, яка містила періодичні видання та фахову літературу для вчителя. Вона вважала, що робота з книжкою та ведення педагогічного щоденника є ефективними засобами підвищення майстерності вчителя, шляхом до його самовдосконалення. Серед методів самовиховання просвітниця виділяла такі, як спостереження, самоаналіз, самозвіт.

У своїх працях Я. Чепіга закликав учителів "безупинною працею виховувати себе, поліпшити й удосконалити свої здібності". Він вважав, що школі потрібні педагоги-майстри, яким притаманні високий рівень професіоналізму, творчої активності та прагнення до самовдосконалення. Учитель повинен займатись самопізнанням, постійно духовно та професійно збагачувати себе, тому що саме на нього покладені найкращі надії, майбутнє народу.

Провідні засади нової освіти в загальному вигляді запропонувала С. Русова. Серед них зазначалась необхідність створення умов для самоосвітньої діяльності вчителів, сприяння організації з'їздів, педагогічних виставок, загальноосвітніх лекцій. У своїх працях вона наголошувала на тому, що тільки глибоке вивчення теорії та використання її на практиці визначають сутність та доцільність роботи вчителя з самоосвіти.

Особливе значення мали ідеї С. Шацького щодо формування професійної особистості вчителя шляхом неперервності його освіти та вивчення передового педагогічного досвіду. Створивши першу дослідну станцію з народної освіти, він вимагав поліпшення якості підготовки педагогічних кадрів та перехід від епізодичних курсів до системи колективної методичної роботи з педагогами.

Висуваючи високі вимоги до вчителя, Б. Грінченко, передусім, прагнув їм відповідати і сам. Працюючи в Олексіївці, він та його дружина навчали не лише дітей, а й дорослих [5].

Потрібно зазначити, що Б. Грінченко надавав дуже великого значення ролі книги в житті людини. Результатом творчого пошуку педагога була вміло організована робота з книжкою в процесі навчання й виховання.

Б. Грінченко у праці "Народні вчителі і українська школа", виданій у 1906 році, виклав своєрідну програму підготовки вчительських кадрів рідною мовою, а серед предметів, викладання яких пропонував першопочатково проводити українською мовою, назвав: українську літературу та мову, історію й географію України [6]. Чимало уваги приділяв і загальнокультурній, професійній підготовці вчителя. Цілісний образ учителя національної школи, що постає з усієї наукової й літературної спадщини вченого й письменника, органічно доповнюється його власною педагогічною діяльністю.

1917-1920 рр. характеризуються значним піднесенням національно-визвольного і просвітницького руху. Проте науки, які досліджують цей період, зазначають, що українська школа була погано забезпечена якісними педагогічними кадрами, здатними до самоосвіти і самовиховання. У Київській губернії на початку 1917 року з 3327 учителів вищу освіту мали 6, середню – 629, підготовку в учительській семінарії – 593, домашню освіту – 158, склали екзамен на звання вчителя – 1168 осіб [6: 26]. Проте до кінця цього року спостерігається значний ріст контингенту педагогічних працівників у зв'язку зі зростанням кількості українських шкіл. Саме цей період у розвитку національної школи і системи післядипломної освіти вчителів вирізняється поглибленням професійної підготовки та зорієнтованістю на самоосвіту педагогів. Перед учителями стояло питання: що опрацювати і як опрацювати, щоб при найменшій затраті часу й енергії в тих складних умовах, у які поставило працівників освіти життя, мати максимальний результат самопідготовки. Матеріали періодичної преси відігравали головну роль, адже педагогічних книг українською мовою, попри те, що їх видавалась значна кількість у цей час, не вистачало.

Особливістю роботи з підвищення кваліфікації працівників освіти цього періоду була увага до самовиховання вчителя. У педагогічній літературі розглядалися два шляхи самовиховання: перший – це набуття особистістю і розвиток таких рис, як справедливість, щедрість, терпіння і любов до дітей, виховання яких "освітить життя вчителя сяйвом найвищого ідеалу й дасть сили провести весь тягар учительовання радісно й нехибно" [6: 33]; другий – національно-педагогічний шлях самовиховання вчителя, метою якого вважалося "національне розуміння дитини". Приймаючи до школи дитину, учитель мусить враховувати її національні особливості, неврахування яких "чинить дитині велику кривду". Наслідки від прищеплення чужого і нерідного означали "загибель людини для нації і втрату з неї користі для людськості" [7: 27]. Вважалося, що вчитель як носій культури тільки тоді передасть її народові, коли зіллється всією істотою з ним, коли національний організм народу стане базою всієї його діяльності [7: 28].

Характерним для цього етапу було національне спрямування педагогічної підготовки, турбота про забезпечення українознавчого і краєзнавчого її змісту, потужна зорієнтованість кожного вчителя на самоосвіту. Основною масовою формою підготовки були педагогічні навчальні заклади та літні курси перепідготовки й підвищення кваліфікації. Спостерігається тенденція до індивідуалізації самоосвітньої

діяльності (плани і щоденники самоосвіти вчителя, індивідуальні завдання з самопідготовки слухачів педагогічних курсів) [8].

Отже, ідея самоосвітньої діяльності вчителя виникає в кінці XIX століття і остаточного свого оформлення набуває в 1917-1920 рр., коли на потребу забезпечення національної освіти і школи якісно підготовленими учительськими кадрами зростає необхідність у кожного педагога самостійно опанувати комплекс знань і умінь, пов'язаний із викладанням предмета або циклу предметів рідною мовою, яка була проголошена в УНР державною. Це вимагало не лише самоосвіти, а й самовиховання особистості, сприйняття і вироблення нею якостей і цінностей справді національного українського вчителя.

Період 1920-1931 рр. характеризуємо як етап докорінної перебудови системи народної освіти на принципово нових основах. Попри негативний вплив комуністичної ідеології, цей період можна вважати часом продовження формування національної української школи, хоча з окремими суттєвими обмеженнями. У цей час проходить становлення національної системи підвищення кваліфікації і перепідготовки педагогічних кадрів. Цей процес відбувається в руслі переходу від епізодичних курсів до масового організованого підвищення кваліфікації вчителів.

Створюється система колективної педагогічної і виробничої роботи з учителями; громадськими органами організується управління цими процесами; проводиться потужна українізація змісту підготовки вчителів у вищих і середніх спеціальних навчальних педагогічних закладах та змісту навчальних предметів.

У 1921-1922 рр. встановлюється патронат громадських і профспілкових органів над школами. Громадські організації брали школи на своє утримання, що дало змогу залучити кошти приватних осіб на розбудову системи народної освіти. У такі школи призначалися високоосвічені кадри вчителів, здатні до постійного самовдосконалення, адже громада вимагала належного рівня навчання і виховання учнів.

Самоосвітня діяльність учителя в цей період була поставлена на широку організаційну основу, хоча в її змісті все-таки переважав елемент політичної освіти. Створюються окружні комісії в справі самоосвіти вчителів [6: 74], які підпорядковуються Центральній комісії в справі самоосвіти при Агітпропі ЦК КП(б)У. Консультативні пункти цих комісій знаходилися переважно в школах. При всій політичній заангажованості цієї роботи, виділимо два її позитивні аспекти:

- самоосвіта стає своєрідною організаційно-педагогічною ланкою у структурі підготовки вчителя;
- глибоке вивчення проблем політичної економії значно підвищує рівень науково-педагогічної обізнаності педагогічних кадрів.

У галузі самоосвітньої роботи в цей період великого значення набуває заочне навчання. Заочні курси і заочна форма навчання у педагогічних закладах вважаються найбільш організованими формами самопідготовки вчителів. У цей час таку самопідготовку контролювали територіальні педагогічні об'єднання вчителів. У сільській місцевості вчителі невеликих шкіл об'єднувалися в МО семирічки; їхня індивідуальна підготовка скеровувалася, передусім, на підвищення загальноосвітнього рівня. Обов'язковою умовою такої роботи стає щоденник самоосвіти педагога, де фіксується завдання, його виконання й оцінка груповода (керівника МО).

У 20-тих роках XX століття велику увагу проблемі самоосвіти у своїх роботах приділяла Н. Крупська. Вона вказувала на залежність самоосвіти від сучасних їй політичних, господарчих і культурних задач і пов'язувала самоосвітню діяльність з вихованням і самовихованням. Її надбання як підґрунтя педагогічної і виховної роботи підтримали А. Луначарський, В. Сухомлинський та ін.

Вагомий внесок у теорію та практику самоосвіти зробив А. Макаренко. Власний педагогічний досвід дозволив йому сформулювати низку теоретичних положень з питань самовиховання та окреслити вимоги до вчителя, серед яких – прагнення до новацій, нестандартного розв'язання педагогічних задач, сміливість у виборі методичного впливу на вихованців. Він був упевнений, що вчитель не може обмежуватися тим запасом знань, який він одержав свого часу в закладі освіти. На його думку, тільки завдяки самоосвіті і самовихованню учитель може стати справжнім майстром своєї справи.

Значної уваги самоосвіті надавали також видатні просвітителі українського народу кінця XIX – першої третини XX століття: Ю. Федькович, М. Коцюбинський, С. Васильченко, І. Франко, Л. Українка, Т. Лубенець та інші.

У 30-і роки XX століття, у результаті уніфікації системи навчання, прийнятої XI Всеукраїнським з'їздом Рад, та введення всеобучу для всього населення країни, було покладено кінець демократичному розвитку системи освіти в Україні, що спричинило відмову також і від багатьох дуже корисних форм і методів самоосвіти вчителя.

Підготовка викладачів фахових дисциплін здійснювалася також шляхом спеціального педагогічного інструктажу фахівців, що можна розглядати як одну з форм самоосвітньої роботи. У зв'язку з гострим дефіцитом педагогічних кадрів з'явилися нові форми роботи, засновані на принципах самоосвіти: екстернати при педагогічних навчальних закладах, іспити на право вчителювати; більшого поширення набула заочна освіта.

У 1940 році підготовка й самоосвіта вчителя були перевантажені ідеологічним компонентом, розуміння і засвоєння якого часто було репродуктивним, догматичним, не сприяло розвиткові педагогічної творчості й виробленню готовності до самоосвіти впродовж життя.

Окреслені тенденції характерні загалом для періоду 1931-1985 рр., який визначається вченими як етап тотальної авторитарної педагогіки, що відповідав загальним тенденціям розвитку науки і культури в СРСР. Самоосвіта вчителя розглядалася як обов'язковий елемент роботи з підвищення кваліфікації. Педагогічні працівники зобов'язані були виконувати власний, складений ними формально, план самоосвіти і вести відповідний щоденник. Підготовка майбутнього вчителя у вищих навчальних закладах передбачала низький відсоток і відповідну йому якість самоосвітньої роботи студента, її рутинність (переважно, у формі написання рефератів і повідомлень), заорганізованість і заполітизованість змісту. Роль викладача зводилася до ролі організатора пізнавальної діяльності студентів. Отже, самоосвітня діяльність декларувалася як обов'язкова і здійснювалася на засадах уніфікованості планів самоосвіти та формального, примусового, нетворчого їх виконання.

У 50 – 80-ті роки самоосвіта пов'язується з культурою читання, виховними та освітніми задачами, формуванням навичок політичної самоосвіти.

У 80-ті роки теоретичні розробки цієї проблеми продовжив радянський бібліограф А. Айзенберг. Він розглядав самоосвіту як самостійне читання, як вибір літератури для самостійного засвоєння знань, пов'язаних з потребами суспільства. А. Громцева, В. Лозовой, І. Редковець, Г. Серіков розглядають самоосвіту як засіб ідейного, професійного і загальнокультурного розвитку особистості і реалізації її творчої ініціативи;

Лише в період 1985-1992 рр., коли відбувається оновлення системи неперервного підвищення кваліфікації вчителів, децентралізація, демократизація діяльності педагога стає реальною зорієнтованість майбутнього вчителя на саморозвиток, самовдосконалення і професійне самотворення як на внутрішньоособистісний, умотивований процес.

Всебічно осучаснюється зміст та форми професійної підготовки і післядипломної освіти вчителя; устанавлюється узгодженість і наступність рівнів підготовки; проводиться децентралізація і дерегламентація форм, засобів, методів професійного педагогічного навчання і самоосвітньої діяльності.

У 90-ті роки ХХ століття створюються умови для отримання якісної професійної підготовки, постійного підвищення та творчого самовдосконалення освітньо-кваліфікаційного рівня, неперервного оновлення професійних знань, збагачення духовного та інтелектуального потенціалу особистості педагога.

Свої соціологічні дослідження здійснили Г. Зборовський, О. Шукліна і виявили значущість самоосвіти в житті суспільства, певних соціально-професійних груп і окремої людини. Вони розкривають цінність самоосвіти в спроможності передбачати становище і рівень розвитку як виробництва, так і освіти, створювати можливості самоконструювання особистості і формувати потреби в безперервній самоосвітній діяльності.

Висновки. Отже, історико-педагогічний аналіз етапів розвитку ідеї професійного самовдосконалення вчителя у вітчизняній науці і практиці свідчить про таке:

– становлення системи підготовки вчителя для національної школи хронологічно охоплює кінець ХІХ – ХХ століття і відбувається переважно в контексті єдності професійної педагогічної і післядипломної освіти;

– у межах цього періоду можна виділити декілька етапів розвитку ідеї самоосвітньої діяльності вчителя, найбільш плідними з яких вважаємо 1917-1920 рр. та 1920-1930 рр., коли відбувалося становлення національної освіти та забезпечення української школи педагогічними кадрами на засадах організації самоосвітньої роботи вчителів;

– сучасний період забезпечення професійного саморозвитку і самовдосконалення вчителів розглянуто в аспекті зростання значимості знань, умінь і навичок, самостійно здобутих особистістю для ефективності власного професійного і культурного розвитку в інтегрованому соціально-педагогічному середовищі, на трьох етапах фахової підготовки: допрофесійному, фундаментальному професійному та післядипломному.

Сучасний етап модернізації національної системи освіти характеризується посиленням інтересу до кожної особистості в контексті соціально- педагогічного середовища. Відродження і розбудова національної системи освіти актуалізують кращі ідеї періоду. Учитель має ще більшу відповідальність у цьому сенсі, адже він власним прикладом і творчою працею формує не лише майбутню людину, особистість і громадянина, а й суттєво впливає на утворення комплексу провідних життєвих компетенцій учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Крисюк С. В. Становлення та розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні (1917-1941 рр.) / С. В. Крисюк. – К. : УПЖКО, 1995. – 174 с.
2. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
3. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа / С. Русова. – Лейпціг : Українське видавництво в Катеринославі, 1923. – 53 с.

4. Русова С. Ф. Ідейні підвалини школи / С. Ф. Русова // Світло. – 1913. – Кн. 8. – С. 33–38.
5. Веркалець М. М. Педагогічні погляди Б. Д. Грінченка / М. М. Веркалець // Радянська школа. 1988. – № 12. – 99 с.
6. Даринский А. В. Пути улучшения системы повышения квалификации педагогических кадров / А. В. Даринский // Сов. педагогика. – 1976. – № 12. – С. 9–17.
7. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
8. Русова С. Ф. Ідейні підвалини школи / С. Ф. Русова // Світло. – 1913. – Кн. 8. – С. 33–38.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Krysiuk S. V. Stanovlennia ta rozvytok pislidyplomnoi osvity pedagogichnykh kadrov v Ukraini (1917-1941 rr.) [Pedagogical Workers' Post-Graduate Education Establishment and Development in Ukraine] / S. V. Krysiuk. – К. : UIPKKO, 1995. – 174 s.
2. Sukhomlyns'ka O. V. Istoryko-pedagogichni protsesy : novi pidkhody do zagal'nykh problem [Historical-Pedagogical Process : New Approaches to General Problems] / O. V. Sukhomlyns'ka. – К. : А.Р.Н. – 2003. – 68 s.
3. Rusova S. Edyna diial'na trudova shkola [The Only Working School] / S. Rusova. – Leipzig : ukrains'ke vydavnytstvo v Katerynoslavi, 1923. – 53 s.
4. Rusova S. F. Ideini pidvalyny shkoly [Ideological Bases of School] / S. F. Rusova // Svitlo [Light]. – 1913. – Кн. 8. – С. 33–38.
5. Verkalets' M. M. Pedagogichni pogliady B. D. Grinchenka [Pedagogical Views by B. D. Grinchenko] / M. M. Verkalets' // Radians'ka shkola [Soviet School]. – 1988. – № 12. – 99 s.
6. Darinskii A. V. Puti uluchsheniia sistemy povysheniia kvalifikatsii pedagogicheskikh kadrov [Ways of Improving Pedagogical Workers' Advanced Training] / A. D. Darinskii // Sov. pedagogika [Soviet Pedagogy]. – 1976. – № 12. – С. 9–17.
7. Siropolko S. Istorii osvity v Ukraini [History of Education in Ukraine] / S. Siropolko. – К. : Naukova dumka, 2001. – 912 s.
8. Rusova S. F. Ideini pidvalyny shkoly [Ideological Bases of School] / S. F. Rusova // Mirror. – 1913. – Кн. 8. – С. 33–38.

Матеріал надійшов до редакції 23.07. 2013 р.

Шарненкова Т. А. Самообразовательная деятельность учителя в историческом аспекте.

В статье представлена проблема организации самообразовательной работы учителя, его профессионального и личностного самосовершенствования в контексте общеисторического развития национальной системы образования. Сделан историко-педагогический анализ этапов профессионального самосовершенствования учителя в отечественной науке и практике. Определены хронологические границы становления системы подготовки учителя для национальной школы. Рассмотрены вопросы, которые связаны с самообразованием и самовоспитанием учителя, которые волновали мыслителей, ученых прошлого.

Sharnenkova T. A. The Teacher's Self-Educational Work in the Historical Perspective.

The article presents the problem of the teacher's self-educational work organization, his / her professional and personal self-improvement in the context of the general historical development of the national system of education. The historical and pedagogical analysis of stages of the teacher's professional self-improvement in the native science and practice is made. The chronological boundaries of the system establishment of the teacher's preparation for the national school are determined. Questions, connected with self-education and self-upbringing, which have been of primary consideration among thinkers, scientists from the past, are considered.